

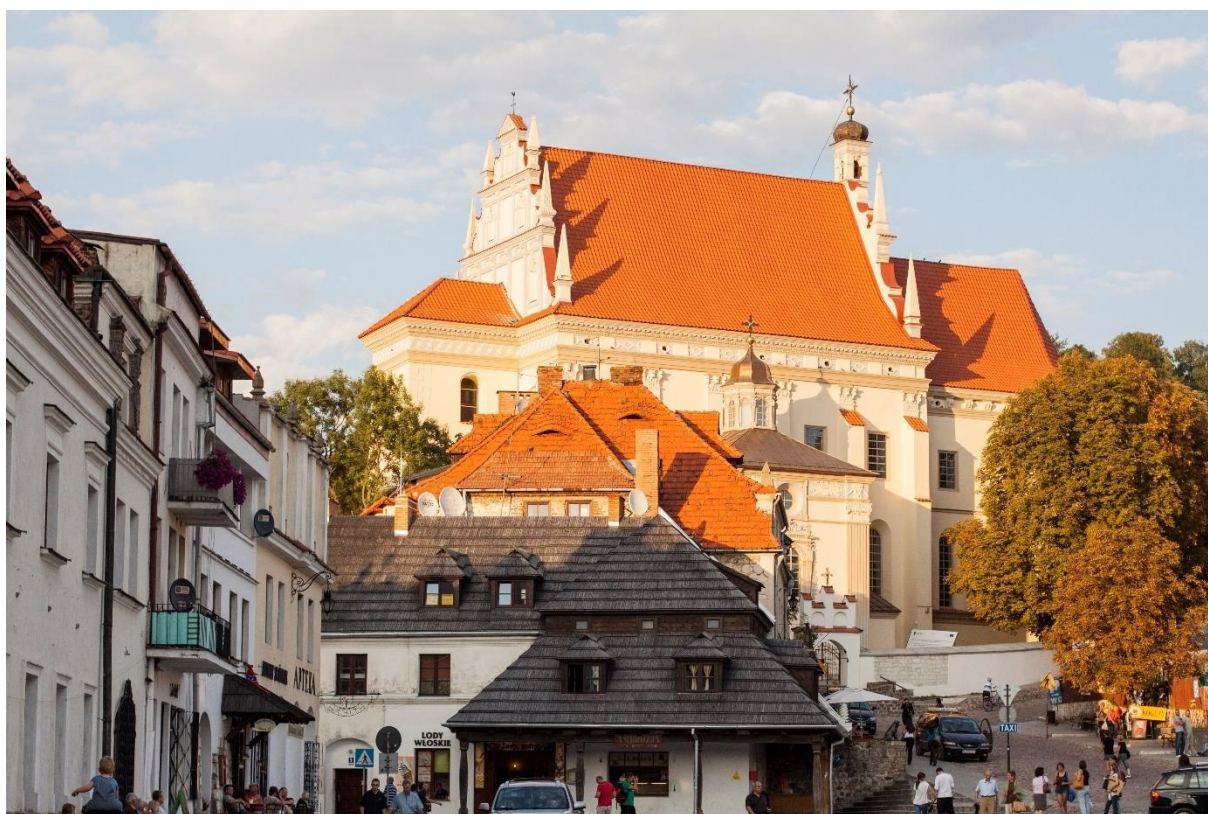

**Akademia Wychowania Fizycznego
Józefa Piłsudskiego w Warszawie**

ANNA PAWLIKOWSKA-PIECHOTKA

HISTORIA ARCHITEKTURY I SZTUKI

PODRĘCZNIK DLA KIERUNKU TURYSTYKA

Ilustracja 1. Kazimierz Dolny nad Wisłą, przykład zwartej historycznej zabudowy z okresu Renesansu wokół Rynku. Popularny cel wycieczek krajoznawczych.
Źródło: Fot. Enzo83, 2012 (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Warszawa 2024

KOMITET REDAKCYJNY

Przewodniczący Jakub Adamczyk
Członkowie: Anna Cabak
 Jolanta Derbich
 Joanna Piotrowska
 Michał Staniszewski

Redaktor odpowiedzialny tomu dr hab. prof. AWF Jakub Adamczyk

Recenzent dr hab. inż. arch. Marta Tobolczyk

PODREČZNIK

PUBLIKACJA ELEKTRONICZNA

ISBN 978-83-67228-31-2

@ Akademia Wychowania Fizycznego Józefa Piłsudskiego w Warszawie

Wszystkie prawa zastrzeżone.

Przedruk i reprodukcja w jakiegokolwiek postaci całości lub części książki
bez pisemnej zgody wydawcy są zabronione.

Redakcja i korekta techniczna – Joanna Kłyszczko

Projekt okładki – A. Stykowski

Foto na okładce – Pałac Łazienki Królewskie w Warszawie, elewacja od strony północnej.
Letnia rezydencja króla Stanisława Augusta Poniatowskiego jest jednym z najbardziej popularnych muzeów w Polsce, odwiedzane przez ponad milion osób w skali roku.

Źródło: Fot. Dawid Zawila, 2019 (Creative Commons Attribution – Share Alike 3.0 License).

Format A-4
Objętość 13,61 a.w.

Warszawa 2024

Wydanie I

SPIS TREŚCI

STRESZCZENIE	4
SUMMARY	5
WPROWADZENIE	6
1. ARCHITEKTURA I SZTUKA W OKRESIE ŚREDNIOWIECZA STYL ROMAŃSKI, STYL GOTYCKI	9
2. ARCHITEKTURA I SZTUKA W OKRESIE ODRODZENIA STYL RENESANSU I MANIERYZMU	82
3. ARCHITEKTURA I SZTUKA W WIEKACH XVII I XVIII STYL BAROKU I ROKOKO	128
4. ARCHITEKTURA I SZTUKA W OKRESIE OŚWIECENIA STYL KLASYCYZMU	191
5. ARCHITEKTURA I SZTUKA W WIEKU XIX STYL EKLEKTYCZNY, HISTORYZM, ROMANTYZM	234
6. ARCHITEKTURA I SZTUKA W WIEKU XX I XXI PRĄDY W ARCHITEKTURZE, MALARSTWIE I RZEŹBIE	287
7. ZNACZENIE ZABYTEKÓW DLA ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU TURYSTYKI KULTUROWEJ	350
ZAKOŃCZENIE	367
SŁOWNIK WYBRANYCH TERMINÓW	372
ZESTAWIENIE MATERIAŁÓW ŹRÓDŁOWYCH	388
NOTA O AUTORCE	395

STRESZCZENIE

Treść podręcznika prezentuje podstawową wiedzę z zakresu historii architektury i sztuki oraz przybliża zagadnienia związane z jednej strony z potrzebą ochrony obiektów zabytkowych i wprowadzania szeregu ograniczeń dla sposobu ich użytkowania, z drugiej podkreśla znaczenie dziedzictwa kultury (na przykładzie wybranych wybitnych zabytków architektury, rzeźby i malarstwa) dla zrównoważonego rozwoju turystyki.

Podręcznik, z uwagi na zawartość treściową, jest bogato ilustrowany, zarówno fotografiami, jak i rysunkami, ułatwiającymi czytelnikom zapoznanie się z przedstawianą problematyką.

Treść książki obejmuje ponad tysiąc lat rozwoju cywilizacji na terenie Polski i Europy, na przykładzie historii architektury i sztuki (rzeźba i malarstwo, wielcy mistrzowie) od czasów antycznych po współczesne. Stosunkowo duży nacisk w treści podręcznika autorzy postanowili przydać historii architektury i sztuki na ziemiach Polski, rozważanych na przykładzie zachowanych obiektów, możliwych do wykorzystania dla wzmacniania krajowego ruchu turystycznego.

Takie ujęcie poruszanej tematyki wynika z silnego przekonania, że mamy wciąż do czynienia z ogromnym (ale nie do końca należycie wykorzystanym) ważnym potencjałem, jaki niesie bogactwo, artystyczna i historyczna klasa oraz różnorodność dziedzictwa naszej kultury – mogących wydatnie przyczynić się do zrównoważonego rozwoju turystyki obecnie i w przyszłości. Autorka ma wieloletnie doświadczenie pracy dydaktycznej, prowadzenia wykładów z zakresu historii architektury i sztuki na uczelniach wyższych w kraju i zagranicą, jest autorem szeregu publikacji na ten temat.

Historia architektury i sztuki jest jednym z podstawowych i zarazem obowiązkowych przedmiotów nauczania, obecnym w programach studiów na I stopniu kształcenia kierunku turystyka i rekreacja lub turystyka i hotelarstwo.

Pomimo powszechności tego przedmiotu na polskich uczelniach kształcących w tych kierunkach – obecnie brakuje na rynku wydawniczym sprofilowanego dla szczególnych potrzeb dydaktycznych odpowiedniego podręcznika. Dostępne wydawnictwa na temat historii architektury lub historii sztuki – nie uwzględniają specjalnych wymagań, jakie stawia program nauczania tego przedmiotu na kierunku turystyki, w szczególności pomijają znaczenie, jakie mają właściwie przygotowane obiekty zabytkowe dla zrównoważonego rozwoju turystyki kulturowej.

Tym samym autorka ma nadzieję istniejącą lukę wypełnić podręcznikiem o wartości treści dostosowanej do programów nauczania i specyfiki kierunku kształcącego specjalistów w zakresie obsługi ruchu turystycznego.

Jak również sądzi, że książka, zawierająca treści na temat znaczenia zabytków architektury i sztuki dla wzmacniania atrakcyjności przestrzeni turystycznej, będzie przydatna dla pracowników administracji rządowej i samorządowej odpowiedzialnych za kształtowanie racjonalnej polityki rozwoju turystyki na danym obszarze.

Słowa kluczowe: turystyka, architektura, sztuka, historia

SUMMARY

The intention of the author of this handbook is to present the basic knowledge in the field of history of architecture and art and to bring closer insight of issues related to the need to protect historic buildings and introduce a number of restrictions on their use on the one hand, and to emphasize the importance of cultural heritage on the other hand. Those issues are considered on the examples of selected outstanding monuments of architecture, sculpture and painting on the grounds of sustainable development of tourism.

This book, due to its content, is richly illustrated, both with photographs and drawings, which – as its author hoped - would make it easier for readers to familiarize themselves with the presented issues.

The content of the book will cover over thousand years of civilization development in Poland and Europe, on the example of the history of architecture and art (sculpture and painting, great masters) from Medieval to modern times. The author decided to place a relatively large emphasis on the history of architecture and art in Poland, based on the example of preserved objects that can be used to strengthen domestic tourism. Such an approach to the discussed subject results from a strong conviction that in Poland we are still dealing with a huge potential (which so far is not fully used), of the artistic and historical class and the diversity of our cultural heritage - which can significantly contribute to the sustainable development of tourism today and in the future.

The author of the book had an experience in teaching, conducting lectures on the history of architecture and art at universities in the country and abroad, is the author of a number of publications on this subject. The history of architecture and art is one of the basic and compulsory subjects present in the curricula of the first-cycle studies in the field of tourism and recreation or tourism and hospitality. Despite the universality of this subject at Polish universities educating in these fields, there is currently a lack of an appropriate textbook on the publishing market, profiled for specific didactic needs.

Available publications on the history of architecture or history of art - do not take into account the special requirements of the curriculum of this subject in the field of tourism, in particular they ignore the importance of properly prepared historic buildings for the sustainable development of cultural tourism.

Thus, the author hopes to fill the existing gap with a textbook which content is carefully adapted to the curricula and the specificity of the area related to the studies educating specialists in the field of tourism services.

It is also believed that a book, which is focused on the importance of monuments of architecture and art in enhancing the attractiveness of tourist space, will be useful for employees of government and local government administration responsible for shaping a rational and sustainable policy of tourism development in a given area.

Key words: tourism, architecture, art, history

WPROWADZENIE

Wszystkie rodzime dzieła kultury stanowią nie tylko przedmiot dumy narodowej i bogactwo jednego kraju, ale należą do ogółu ludzkości i są jego wspólnym dziedzictwem...

[Motto misji UNESCO]

Ilustracja 2. Fragment ołtarza (ściślej retabulum – nastawy ołtarzowej) w kościele Mariackim w Krakowie przedstawiające ‘Zaśnięcie Marii’. Dzieło z XV wieku (1477-1486) rzeźbiarza pochodzącego z Norymbergii - Wita Stwosza (1448-1533). Tak zwany ‘ołtarz mariacki’ ma imponujące wymiary 11 m x 13 m (wysokość największych figur – blisko 3 m).

Zródło: Fot. Robert Breuer, 2006 (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License)

Zamiarem autorki podręcznika jest zaprezentowanie podstawowej wiedzy z zakresu historii architektury i sztuki oraz przybliżenie zagadnień związanych z jednej strony z wagą i potrzebą ochrony obiektów zabytkowych, a w konsekwencji - wprowadzania szeregu niezbędnych ograniczeń dla sposobu ich użytkowania, z drugiej podkreślenia znaczenia dziedzictwa kultury (na przykładzie wybranych zachowanych zabytków architektury na terenie Polski) dla racjonalnego i zrównoważonego rozwoju turystyki.

Treść książki obejmie ponad tysiąc lat rozwoju cywilizacji na terenie Polski i Europy, na przykładzie historii architektury i sztuki (rzeźba i malarstwo, rzemiosło artystyczne, wielcy mistrzowie) od czasów średniowiecza po współczesność.

Podręcznik, z uwagi na zawartość treściową, jest bogato ilustrowany, zarówno fotografiami, jak i rysunkami, ułatwiającymi czytelnikom zapoznanie się z przedstawianą problematyką. Autorka dążyła do tego, aby przede wszystkim opisywać dzieła, które można było Czytelnikowi pokazać.

W tym miejscu należy niezwykle gorąco podziękować wszystkim instytucjom i osobom prywatnym za okazaną życzliwą pomoc w gromadzeniu materiałów oraz za udzielenie formalnej zgody Wydawnictwu AWF Warszawa do wykorzystania w niniejszej publikacji materiałów fotograficznych i rysunków, których są gestorami.

Wdzięczność autorki jest skierowana między innymi do dyrekcji:

Muzeum Narodowego w Warszawie, Muzeum Rezydencji Królewskiej w Wilanowie, Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, Muzeum Zamku Królewskiego w Warszawie, Muzeum Miasta Warszawy, Muzeum Pałacu w Jabłonnii pod Warszawą (PAN), Muzeum Pałacu w Otwocku Wielkim pod Warszawą (filia Muzeum Narodowego w Warszawie), Muzeum Zamku Królewskiego na Wawelu (oraz dwóch filii tego Muzeum – Zamek w Pieskowej Skale, Zamek w Niedzicy), Muzeum Zamku Krzyżackiego w Malborku, Muzeum w Nieborowie i Arkadii, Muzeum w Kazimierzu Dolnym, Muzeum Zamku w Baranowie Sandomierskim, Muzeum Piastów Śląskich w Brzegu, Muzeum Narodowego w Gdańsku, Muzeum Narodowego w Krakowie, Muzeum Narodowego w Poznaniu, Muzeum Narodowego we Wrocławiu, Muzeum Archidiecezjalnego w Tarnowie, Muzeum Archidiecezjalnego w Gnieźnie, Muzeum Historyczno-Misyjnego Zgromadzenia Księża Misjonarzy w Krakowie na Stradomiu, Metropolitan Museum w Nowym Jorku, Muzeum Prado w Madrycie, Royal Collection Trust w Londynie, Fitzwilliam Museum w Cambridge, Muzeum Luwr w Paryżu, National Gallery w Londynie, National Gallery of Art w Waszyngtonie DC, Kunstmuseum w Bazylei, Muzeum Klasztoru Patrimonio Nacional Las Descalzas Reales w Madrycie, Muzeum Kondeuszy w Chantilly oraz wielu innych instytucji i osób prywatnych w kraju i zagranicą, które odpowiedziały życzliwie i przychylnie na jej prośbę o pomoc w przygotowaniu książki.

Autorka pragnie również bardzo gorąco podziękować recenzentowi pracy, pani prof. Marcie Tobolczyk, za poświęcony opiniowaniu książki czas, za Jej trud i niezmiernie szczegółowe korekty w odniesieniu do treści planowanego podręcznika. Wszystkie te niezwykle cenne uwagi pomogły przygotować znacznie staranniej pracę pod względem merytorycznym i uniknąć niezamierzonych błędów.

Podręcznik ma odpowiadać sylabusowi programu zajęć historia architektury i sztuki na kierunku turystyka. Zatem jego treść obejmuje zarówno dzieje architektury, malarstwa i rzeźby, rzemiosła artystycznego, jak i szerokie tło historyczne dla prezentowanych kolejnych stylów.

Stosunkowo duży nacisk w treści podręcznika jest przydany historii architektury i sztuki na ziemiach Polski, rozważanych na przykładzie zachowanych obiektów, możliwych do wykorzystania dla wzmacniania krajowego ruchu turystycznego.

Takie ujęcie poruszanej tematyki wynika z silnego przekonania, że mamy wciąż do czynienia z ogromnym (ale nie do końca należycie wykorzystanym) ważnym potencjałem, jaki niesie bogactwo, artystyczna i historyczna klasa oraz różnorodność dziedzictwa naszej kultury – mogących wydatnie przyczynić się do zrównoważonego rozwoju turystyki krajoznawczej, edukacyjnej obecnie i w przyszłości.

Autorka ma wieloletnie doświadczenie pracy dydaktycznej, prowadzenia wykładów z zakresu historii architektury i sztuki na uczelniach wyższych w kraju i zagranicą, jest autorką szeregu publikacji na ten temat. Prezentowany podręcznik wyrasta z doświadczenia i zainteresowań, jest plonem wieloletniej kwerendy bibliotecznej, podróży studialnych oraz prac w zbiorach naukowych w kraju i zagranicą.

Historia architektury i sztuki jest jednym z podstawowych i zarazem obowiązkowych przedmiotów nauczania, obecnym w programach studiów na I stopniu kształcenia kierunku turystyka i rekreacja lub turystyka i hotelarstwo.

Pomimo powszechności tego przedmiotu na polskich uczelniach kształcących w tych kierunkach – obecnie brakuje na rynku wydawniczym sprofilowanego dla szczególnych potrzeb dydaktycznych odpowiedniego podręcznika.¹

Dostępne wydawnictwa na temat historii architektury lub historii sztuki – nie uwzględniają specjalnych wymagań, jakie stawia program nauczania tego przedmiotu na kierunku turystyki, w szczególności pomijają znaczenie, jakie mają właściwie przygotowane obiekty zabytkowe dla zrównoważonego rozwoju turystyki kulturowej.

Tym samym autorka ma nadzieję istniejącą lukę wypełnić podręcznikiem o wartości treści dostosowanej do programów nauczania i specyfiki kierunku kształcącego specjalistów w zakresie obsługi ruchu turystycznego.

Jak również sądzi, że książka, zawierająca treści na temat znaczenia zabytków architektury i sztuki dla wzmacniania atrakcyjności przestrzeni turystycznej – okaże się przydatna dla pracowników administracji rządowej i samorządowej odpowiedzialnych za kształtowanie racjonalnej polityki rozwoju turystyki na danym obszarze oraz dla nauczycieli organizujących wycieczki edukacyjne dla młodzieży szkolnej. Z myślą o tym celu zamieszczono w książce zestawienia tabelaryczne najwybitniejszych zabytków w Polsce reprezentujących poszczególne epoki stylowe – w ujęciu regionalnym.

Anna Pawlikowska-Piechotka

Warszawa, marzec 2024

¹ Kierunek 'Turystyka i rekreacja' jest obecnie (rok akademicki 2023/2024) realizowany w Polsce na 34 uczelniach państwowych i 21 prywatnych – w programach tych studiów jest jako obowiązkowy przedmiot 'Historia sztuki' lub 'Historia architektury i sztuki' – zgodnie z aktualnym standardem kształcenia wymagany przez Ministerstwo Edukacji i Nauki. [[www. Studia.pl](http://www.Studia.pl), 2023, [www. uczelnie.pl](http://www.uczelnie.pl), 2023]

1. ARCHITEKTURA I SZTUKA W OKRESIE ŚREDNIOWIECZA

STYL ROMAŃSKI, STYL GOTYCKI

Ilustracja 3. Zamek książąt Mazowieckich w Ciechanowie (XIV/XV w).
Źródło: Fot. Hubert Śmietanka, 2009
(Creative Commons Attribution Share Alike 2.5 License).

ARCHITEKTURA I SZTUKA OKRESU ŚREDNIOWIECZA

Średniowiecze w historii Europy to okres obejmujący tysiąc lat, datowany od V do XV wieku. Jego początek wyznaczył upadek Cesarstwa Zachodnio-rzymskiego (476 rok), koniec jest datą sporną, najczęściej przyjmowaną przez badaczy europejskich jest wielkie odkrycie geograficzne, wyprawa Krzysztofa Kolumba do Ameryki (1492 rok) ².

² Periodyzacja epok historycznych, szczególnie końca epoki Średniowiecza, jest kwestią sporną, zależy od przyjętych kryteriów ekonomicznych, kulturowych, politycznych. Początek Średniowiecza – to istotne wydarzenie historii powszechnej: upadek Cesarstwa Zachodnio-rzymskiego (476 r ne). Natomiast koniec jest trudny do określenia. Przykładowo część historyków wskazuje na rok 1517 (wystąpienie Marcina Lutra), inni na rok 1485 (zakończenie wojny Dwóch Róż), na rok 1440 (użycie ruchomej czcionki Gutenberga), czy na rok 1453 (zdobywanie Konstantynopola przez Turków, upadek Cesarstwa Bizantyjskiego). Jest to problem szerszy, nie tylko dotyczący cezury czasowej Średniowiecza. Wyznaczenie precyzyjnej daty dla okresów występowania poszczególnych stylów architektury i sztuk pięknych tak naprawdę nie jest zresztą możliwe i musi być umowne, ponieważ są to procesy skomplikowane i wielowarstwowe, nakładające się o siebie w czasie [Tab.1]. W konsekwencji żadna epoka nie rozpoczyna się i nie kończy nagle i ostatecznie [Davies 1999, Mączak 1997].

Okres średniowiecza dzielimy na wczesny (V-X wiek), dojrzały (XI-XIII wiek) i późne średniowiecze (XIV-XV wiek)³ [Bogucka 1998, Davies 1999, Mączak 1997].

Średniowiecze wczesne charakteryzowały głębokie zmiany polityczne i gospodarcze, naznaczone niepokojami, upadkiem miast i wielką wędrówką ludów. Europa doświadczyła wówczas boleśnie silnego zagrożenia swoich terytoriów ze strony obcych wojowniczych plemion. Niszczące najazdy plemion barbarzyńskich Hunów i Germanów, Awarów, Normanów, a w Hiszpanii Arabów - przyczyniły się do upadku cywilizacji zachodniej. Tym stuleciom nadano w okresie Odrodzenia obraźliwą nazwę 'Wieków Ciemnych', mającą podkreślić triumf barbarzyństwa nad zniszczoną cywilizacją europejskiego antyku.

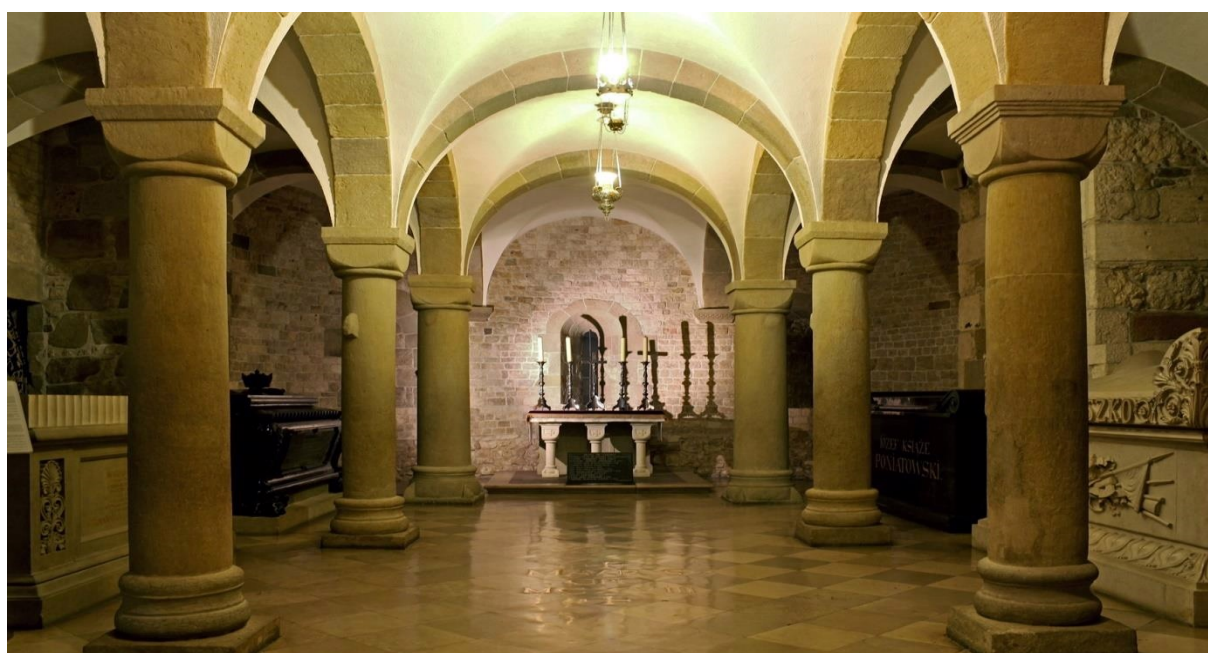
Działo się to w przededniu wejścia Polski do świata kultury Europy łacińskiej.

Wiek X-XIII były w Europie korzystne pod względem klimatycznym (średniowiecznego optimum klimatycznego - okresu ocieplenia), co przekładało się na rozwój rolnictwa i handlu.

Z kolei ożywienie gospodarcze skutkowało wzrostem liczby ludności i rozwojem sieci osadniczej, sprzyjało rozwojowi budownictwa, kultury i sztuki.

W okresie późnego średniowiecza (wiek XIV-XV) klęski głodu, pandemie i wojny (konflikty między państwami, wojny domowe, bunt chłopów) przyczyniły się do śmierci około 1/3 populacji Europy [Bogucka 1999, Davies 1999, Mączak 1997, Samsonowicz 1992].

STYL ROMAŃSKI

Ilustracja 4. Romańska krypta św. Leonarda na Wawelu z XI w. Przykład sklepienia krzyżowego, podtrzymywanego przez kolumny o kostkowych głowicach (kapitelach), typowych dla tego okresu.

Źródło: Fot. Tsadee, 2014 (Creative Commons Attribution Share Alike, 3.0 License).

³ Sama nazwa 'Średniowiecze', wywodzi się z nazewnictwa okresu Renesansu, tak bowiem humaniści określili epokę pomiędzy schyłkiem starożytności a Odrodzeniem, mając intencję zdecydowanie pejoratywnej oceny 'wieków ciemnych' [Bogucka 1999].

STYL ROMAŃSKI W EUROPIE

W okresie średniowiecza dojrzałego, w wiekach X-XIII, ukształtowała się na terenie Europy sztuka romańska obejmująca architekturę, rzeźbę, rzemiosło artystyczne i malarstwo.

Romanizm (styl romański, romańszczyzna) był obecny w różnych okresach w różnych regionach Europy. Styl wyrósł na fundamencie zasad stylowych antyku (przede wszystkim starożytnego Rzymu), jednak rozwijanych w poszczególnych krajach Europy niejednakowo. Miało to związek z lokalną tradycją, warunkami geograficznymi i topograficznym, umiejętnościami lokalnych budowniczych i artystów, z warunkami ekonomicznymi i możliwościami realizacji inwestycji. Wspólną cechą natomiast, szczególnie w architekturze sakralnej, był program ideowy budowli, czytelny zarówno w ogólnych założeniach funkcji i formy kościoła czy klasztoru, jak i w szczegółach dekoracji [Białostocki 2001, Fazio 2013, Fletcher 2020, Koch 2017, Mączak 1997, Zachwatowicz 1956].

Sam termin 'romańszczyzna' ('styl romański') pojawił się dopiero w wieku XIX podkreślając ciągłość stylową i zdobycze myśli inżynierskiej z architekturą i sztuką antycznego Rzymu (łagodne łuki, sklepienia kolebkowe i krzyżowe, płaskorzeźba). Jednak nie jest to w pełni precyzyjne, ponieważ sztuka romańska wyrosła również na gruncie stylu poprzedzającego romanizm, tak zwanego 'renesansu karolińskiego', obecnego w Europie w VIII i IX wieku (rozwijającego się we wskrzeszonym Cesarstwie Karola Wielkiego 742-814). Przykładem architektury doby karolińskiej jest kaplica pałacowa w Akwizgranie z VIII-IX wieku, gdzie nawiązanie do kultury antycznej jest doskonale widoczne (jest to niemal dosłowna kopia kościoła Justyniana San Vitale w Rawennie z VI w.), przejrzysta demonstracja 'renovatio imperi', mająca podkreślić odnowienie tradycji władzy cesarskiej w Europie i aspiracje Karola Wielkiego dla pełnienia roli cesarza [Białostocki 2001, Fazio 2013, Fletcher 2020, Honour 2002, Watkin 2008].

Można się także doszukać w sztuce romańskiej silnych wątków kultury starochrześcijańskiej i bizantyjskiej (Włochy), gallo-romańskiej (Francja), celtyckiej (Irlandia, Anglia) i germańskiej (Skandynawia) [Fletcher 2020, Koch 2017, Trzeciak 1967, Watkin 2008].

Architektura romańska była związana przede wszystkim z budownictwem sakralnym, w średniowiecznej Europie powstawały kościoły, klasztory (benedyktynów, cystersów) w stolicach diecezji.

Były to budowle surowe i przysadziste, prawie pozbawione ozdób, o grubych murach, małych otworach okiennych, miały bowiem funkcję zarówno 'domu Bożego' jak i bezpiecznej twierdzy dla miejscowej ludności.

Architekturę romańską cechuje przede wszystkim stosowanie prostych brył geometrycznych, równowaga i zachowanie ścisłych proporcji. Były to budowle wznoszone przede wszystkim z ciosów kamiennych (w zależności od materiału miejscowego: wapnia, piaskowca, granitu), łączonych ze sobą za pomocą zaprawy wapiennej. Dopiero od XII wieku pojawiły się budowle z cegły [Białostocki 2001, Fazio 2013, Fletcher 2013, Honour 2002, Koch 2017, Watkin 2008].

Budowle romańskie to zestaw prostych brył geometrycznych (prostokąty, ściany, walce, półwalce), przykrytych osobnymi dachami, wzniesione na prostych pla-

nach. Zestawione budowle z kilku prostych elementów przestrzennych, charakterystyczne dla architektury romańskiej – historycy nazywają formą addycyjną (addytywną) ‘dodawaniem’ (ang. ‘additive form’) lub ‘budowlami z klocków’, ponieważ segmenty brył z których się składają przypominają popularne zabawki dziecięce [Niemojewski 1948, Trzeciak 1967].

Kościół były zaplanowane na planie kwadratu, prostokąta, krzyża łacińskiego, krzyża greckiego lub koła (rotundy)⁴. Na skrzyżowaniu nawy głównej i transeptu często pojawiały się wieże z oknami – doświetlając wnętrze. Plan budowli sakralnych był oparty na zależnościach arytmetycznych – przykładowo nawa główna była dwukrotnie szersza od naw bocznych, wysokość naw bocznych był połową wysokości nawy głównej.

Należy przy tym podkreślić, że architektura i układ przestrzenny kościołów odzwierciedlały światopogląd współczesnych i symbolicznie przedstawiały ówczesny porządek świata: okna symbolizowały Ojców Kościoła (oświecają), filary i kolumny – biskupów (podtrzymują gmach), sklepienie – obraz nieba. Należy tu podkreślić, że plan kościoła opartego na kształcie krzyża łacińskiego – miał w swojej symbolice zakodowany obraz człowieka: prezbiterium do głowa, chór – to piersi, transept – to rozpostarte ramiona [Trzeciak, 1967].

W znaczniejszych kościołach pielgrzymkowych budowano wokół prezbiterium ambit (obejście) z wieńcem kaplic oraz empory (balkony, galerie) nad nawami bocznymi.

Najczęstszym sklepieniem stosowanym w dojrzałej romańszczyźnie (wieki XI-XII) było sklepienie kolebkowe (beczkowe) lub krzyżowe – oba rozwiązania zapożyczone z okresu poprzedniego, znane już w architekturze antycznego Rzymu [Koch 2017, Watkin 2008].

Charakterystyczne elementy zdobnicze budowli romańskich to przede wszystkim gzymsy arkadowe, lizeny, biforia (okna podwójne), triforia (okna potrójne), typowe głowice kolumn (kostkowe).⁵ Głowice i trzony kolumn romańskich z czasem ozdabiano coraz bardziej złożoną dekoracją geometryczną lub roślinną, scenami figuralnymi, a bazy kolumn – stylizowanymi listkami, szponami, żabkami.

Przykładami architektury romańskiej w Europie Zachodniej są liczne zachowane kościoły i klasztory na terenie Francji (Burgundia, Normandia, Prowansja, Owernia, Akwitania), założenia klasztorne powstające na trasie pielgrzymek do Santiago di Compostella (Francja – Arles XII w., Hiszpania – Santiago di Compostella XII w.). Dzisiaj również wzbudza podziw niezwykle bogata dekoracja arkadowa elewacji kościoła Notre Dame La Grande w Poitiers (XII w.) [Białostocki 2001, Fazio 2013, Honour 2002, Watkin 2008].

Na terenie Niemiec przykładami architektury romańskiej są katedry w Trewirze (IX-X w.), św. Michała w Hildesheim (XI w.), w Maria-Laach (XI-XII w.), masywne i z delikatną dekoracją ścian zewnętrznych, kościół św. Kastora w Koblenz z dwiema

⁴ Cegła była używana w architekturze od XII wieku przede wszystkim w tych regionach Europy, gdzie z uwagi na problem transportu – kamień był nieosiągalny. Były to Lombardia, południe Francji, północ Polski i Niemiec, Dania i Niderlandy. W wiekach X-XII na terenie Skandynawii, Polski i Rusi wznoszono powszechnie nie tylko budynki mieszkalne, ale również świątynie i fortyfikacje przy wykorzystaniu drewna jako podstawowego budulca. [Koch 2017, Miłobędzki 1988, Trzeciak 1967, Zachwatowicz 1956].

⁵ Słownik wybranych terminów (wymienionych w tekście) znajduje się na końcu książki.

wysokimi wieżami flankującymi elewację zachodnią (X-XIII w.) [Fletcher 2013, Honour 2002, Koch 2017].

Zespół katedralny w Pizie (Włochy, XI-XII w.), znany turystom przede wszystkim z uwagi na słynną wolnostojącą dzwonnice ‘krzywą wieżę’ – campanillę, jest uznawany za przykład niezwykłych form dekoracyjnych architektury romańskiej – zewnętrznych galerii arkadowych. Kościół San Miniato Al. Monte we Florencji (XII w.) zwraca uwagę charakterystycznymi podziałami na elewacji zachodniej – odzwierciedlającymi podziały wewnątrz [Białostocki 2001, Fletcher 2013, Honour 2002, Koch 2017, Trzeciak, 1967, Watkin 2008].

Za najbardziej interesujące romańskie katedry angielskie uważa się Ely (XI w.) i Durham (XI-XII w.) – będące przykładem kontynuacji architektury anglo-normandzkiej.

Wszystkie kościoły średniowiecznej Europy były ‘orientowane’, czyli usytuowane i rozplanowane w taki sposób, aby prezbiterium i ołtarz były skierowane na Wschód (zachowana symbolika Ziemi Świętej i grobu Chrystusa), a wejście główne od strony zachodniej.

Było to możliwe, z uwagi na niezbyt zwartą zabudowę ówczesnych miast, swobodnej stosunkowo możliwości wyboru działki pod inwestycję budowli sakralnej w obrębie miejskich murów obronnych [Fletcher 2013, Honour 2002, Trzeciak 1967, Zachwatowicz 1956].

Przykładów budownictwa świeckiego z tego okresu zachowało się niewiele.

Najliczniej są reprezentowane ufortyfikowane rezydencje pana feudalnego (zamki), do nielicznych wyjątków budowli inżynierskich należy częściowo tylko zachowany most w Awinionie na Rodanie, Pont-Saint-Benezet (z oryginalnej budowli z XII wieku zachowało się zaledwie kilka przęseł) [Fletcher 2013, Honour 2002, Koch 2017].

Malarstwo i rzeźba w okresie średniowiecza były powiązane przede wszystkim z architekturą.

Rzeźby w tym okresie wykonywano z kamienia, brązu i drewna, rzadziej z kości słoniowej. Przykłady kamiennej rzeźby romańskiej zachowały się w portalach katedr (Francja – Moissac IX-XI w.), na głowicach lub trzonach kolumn (Francja – Vezelay XII w.). Rzeźby były często polichromowane, a kolor użyty miał znaczenie symboliczne: czerwień oznaczała namiętność i grzech, a zieleń – odnowę i młodość. [Białostocki 2001, Fazio 2013, Honour 2002]

Szczególnie bogato dekorowane kościoły we Francji są ‘kamienną encyklopedią’, kompendium ówczesnej wiedzy nie tylko na temat teologii i prawd wiary, ale botaniki, zoologii, świata przyrody.

Trzeba przyznać, że chyba słusznie mistrzowie kamieniarscy byli nazywani ‘mistrzami żywego kamienia’ (po łacinie sentencja brzmiała: ‘magister lapidis vivi’) [Trzeciak, 1967].

Ściany wewnątrz w kościołach często pokrywano mozaikami (Włochy: Palermo, Wenecja) lub freskami (we Francji, Niemczech) oraz Anglii (Canterbury X w.). Niekiedy obrazy malowane na deskach – ozdabiały wnętrza obiektów sakralnych [Białostocki 2001, Fazio 2013, Honour, 2002].

Przykłady malarstwa witrażowego zachowały się między innymi w opactwie St. Denis pod Paryżem z XII w., katedrze w Poitiers z XII w. (Francja), katedrze w Augsburgu z XI w., katedrze w Strasburgu z XIII w. (Niemcy).

Tematyką malarstwa i rzeźby były przede wszystkim sceny z Nowego i Starego Testamentu (tak zwana 'Biblia pauperum' – katechizm w obrazach, zawierający wybrane elementy Pisma Świętego), przeplatane motywami roślinnymi i geometrycznymi.

Zachowane rękopisy (manuskrypty), bogato iluminowane (ozdabiane) są dowodem wysokiego poziomu artystycznego mistrzów francuskich, niemieckich, włoskich i angielskich. Średniowieczne malarstwo miniaturowe, powstające w skryptoriach klasztorów, to między innymi zachowane do naszych czasów iluminowane ewangelia-rze i psalterze z angielskich, francuskich i niemieckich klasztorów: Psalterz z klasztoru St Albans z XII w., Psalterz Hunterian z XII w., Biblia z Winchester z XII w., Biblia z Fecamp, Biblia Stavelot z XI w., Biblia z Parc Abbey z XII w. (w zbiorach Polski znajdują się między innymi następujące romańskie manuskrypty: Ewangelia Emmeramski, Sakramentarz tyniecki, Kodeks Pułtuski [Białostocki 2001, Honour 2002]).

Przykładem romańskiej sztuki świeckiej – jest Tkanina z Bayeux, ręcznie haftowane płótno przedstawiające podbój Anglii przez Wilhelma Zdobywcę (bitwa pod Hastings, 1066 rok), tkanina powstała w końcu XI wieku ⁶ [Honour 2002].

STYL ROMAŃSKI W POLSCE

Wraz z przyjęciem przez Polskę religii chrześcijańskiej w roku 966, Polanie weszli do kręgu bogatej tradycji antyku śródziemnomorskiego. Do Polski zaczęły napływać formy kulturowe i cywilizacyjne z Europy Zachodniej, przede wszystkim z Czech i Niemiec. Były to, w odniesieniu do architektury i sztuki, prądy silnie obecne wówczas w kulturze europejskiej, w postaci elementów charakterystycznych dla stylu romańskiego, czytelne w architekturze, malarstwie, rzeźbie i rzemiośle artystycznym [Bogucka 1999, Davies 1999].

Architektura pre-romańska pojawiła się w Polsce w wieku X, a architektura romańska w pełnym rozkwicie – w wiekach XI i XII.

Najwięcej dobrze zachowanych zabytków budownictwa romańskiego na ziemiach Polski pochodzi z wieku XII, natomiast w wieku XIII stopniowo pojawiały się już przykłady konstrukcji gotyckich (kościół cysterskie).

W wieku X państwo Mieszka I (zwanego przez kupca Ibrahima Ibn-Jakuba 'Królem Północy') było już dobrze zorganizowanym tworem, z dobrze rozwiniętym systemem skarbowym i silnie rozbudowanym aparatem wojskowym. Wspomniany kronikarz podkreślał, że ziemie Mieszka są jego zdaniem największe i najzamożniejsze spośród odwiedzonych państw słowiańskich i o najsilniejszej strukturze państwowości. Formalne przyjęcie Chrześcijaństwa w roku 966 przez księcia Polan Mieszka I wzmocniło proces konsolidacji państwa Polskiego, jest przez część historyków uważane za

⁶ Dzieło jest przypisywane Królowej Matyldzie (1031-1083), żonie Wilhelma Zdobywcy (1028-1087), króla Anglii i Normandii – kwestia ta jest jednak sporna, autorstwo tkaniny jest również przypisywane biskupowi Odonowi z Bayeux. Od roku 2007 tkanina jest wpisana na listę UNESCO 'Pamięć Świata' (Memory of the World International Register). Tkanina ma długość 68,38 m, szerokość 0.5 m, składa się z 9 paneli. Ten zabytek jest przechowywany w Bibliotece Miejskiej Bayeux lub w Katedrze w Bayeux, okresowo w Muzeum Luwr w Paryżu (poddawany niezbędnym pracom konserwatorskim i restauracji) [www.tapisserie-bayeux.fr, 2023].

symboliczny początek naszej państwowości [Bogucka 1999, Davies 1999, Mączak 1997 Samsonowicz 1992].

Sieć osadniczą tworzyły wówczas silne warowne grody (Gdańsk, Wrocław, Kraków, Poznań, Sandomierz, Lublin, Gniezno, Kruszwica, Płock, Łęczyca), uzupełnione mniejszymi ośrodkami [Bogucka 1998, Ostrowski 2001, Tołwiński 1962, Zachwatowicz 1956].

Obok murowanych kościołów w stylu romańskim wznoszono w nich budowle świeckie, siedziby panów feudalnych o charakterze obronnym (zamki – na przykład donżon w Lublinie z XIII w.). Wśród zachowanych wczesnych zabytków architektury romańskiej w Polsce dominują budowle kamienne, dopiero w wieku XII pojawiła się cegła.

Cechą charakterystyczną architektury romańskiej w Polsce, tak jak w pozostałych regionach Europy, była prostota, kompozycja z podstawowych brył geometrycznych (prostokątów, walec, półwalec, stożek).

Z użyciem tych brył ('klocków') powstawały wszystkie niezbędne elementy przestrzenne budowli sakralnej: nawy, transept, absydy, wieże. Każdy z tych elementów miał odrębny dach [Niemojewski 1948, Trzeciak 1967, Zachwatowicz 1956].

Były to budowle monumentalne i surowe, z nieotynkowanymi elewacjami zewnętrznymi, budowane z kamiennych (granitowych, piaskowcowych) ciosów różnej wielkości. Ściany zewnętrzne miały niewielkie, wąskie, otwory okienne (pojedyncze, podwójne lub potrójne) zwieńczone półkolistym łukiem, ze względów obronnych umieszczanymi wysoko. Takie otwory okienne występowały też w wieżach (kościół św. Andrzeja w Krakowie z XI/XII w., kolegiata Tum pod Łęczycą z XII w.), emporach i wirydarzach klasztornych. Skromną ozdobą murów zewnętrznych były arkady gzymsu, lizeny (pionowe pasy muru), półkolumny i podkreślony rzeźbiarsko portal.

Wnętrza romańskich kościołów były często tynkowane i pokryte polichromią (Czerwińsk nad Wisłą, XII w.). Posadzki w kościołach od wieku XI układano z płytek ceramicznych, nierzadko pokrytych ornamentami ('Płyty Wiślickie') [Trzeciak 1967].

Zachowały się do naszych czasów budowle trwałe, murowane (kamienne i ceglane), ale należy pamiętać, że w okresie średniowiecza powstawały przede wszystkim budowle drewniane (grody, zamki, obwarowania miast, kościoły i domy mieszkalne), które do dnia dzisiejszego nie dotrwały, poza śladami odkrywanymi w czasie prac archeologów. Konstrukcje drewniane miały wówczas czasami imponujące rozmiary, jak wykazują na przykład odkryte średniowieczne wały obronne Wrocławia, Poznania, które były wznoszone z potężnych bali dębowych [Koch 2017, Trzeciak 1967, Zachwatowicz 1956].

Architektura i sztuka romańska były w Polsce nierozdzielnie powiązane z funkcjami religijnymi. Chrześcijaństwo, przyjęte w Polsce w wieku X, wymagało wznoszenia budowli sakralnych związanych z kultem religijnym i organizacją kościelną: kaplic grodowych i kościołów parafialnych, kolegiat i katedr, budowli klasztornych.

Do najstarszych zachowanych zabytków romańszczyzny na naszych ziemiach należy rotunda NMP w zespole grodowym na Wawelu w Krakowie (później nazwane św. św. Feliksa i Adaukta), datowana na X wiek, zbudowana z ciosów piaskowca łączonych zaprawą wapienną. Była prawdopodobnie wzorowana na kaplicach wzniesionych na Hradczanach (Praga, Czechy). Kolejnym przykładem wczesnego budownictwa jest rotunda grodowa pod wezwaniem św. Mikołaja na zamku w Cieszynie (X/XI wiek).

Zachowane rotundy zamykają jedną przestrzeń, nie mają podziału na nawy - nazywamy je jednoprzestrzennymi.

Budowle wzniesione w Polsce w drugiej połowie XI i w XII wieku reprezentują już w pełni ukształtowany styl romański, rozwój kunsztu inżynieryjnego i dbałość o estetykę i harmonię form.

W okresie XI-XII wieku powstawały budowle sakralne dwojga rodzajów: jedn nawowe i trójnawowe. Trójnawowe bazyliki (nawa główna i dwie boczne) budowano dwóch rodzajów: z transeptem i bez.

Do trójnawowych bazylik z transeptem (plan krzyża łacińskiego) zaliczymy kościół św. Andrzeja w Krakowie (XI/XII w.), kościół św. Piotra i Pawła w Kruszwicy (XII w.), katedrę w Płocku (XII w.), kościół św. Trójcy w Strzelnie (XII w.).

Do bazylik trójnawowych bez transeptu: Tum pod Łęczycą (XII w.), kościół w Czerwińsku nad Wisłą (XII w.).

Do romańskich budowli jednonawowych zaliczymy rotundę św. Prokopa w Strzelnie (XII w.), św. Wojciecha w Krakowie, św. Idziego w Inowłodzu (XI w., ma emporę przy ścianie zachodniej jako łożo dla pana feudalnego i jego najbliższego otoczenia) [Koch 2017, Trzeciak 1967, Zachwatowicz 1956, 1962].

Krypty pod prezbiterium znajdowały się w tak zwanej 'pierwszej bazylice' na Wawelu, pod wezwaniem św. Gerona (X w.), w 'drugiej bazylice wawelskiej' krypta znajdowała się pod częścią zachodnią (krypta św. Leonarda XII w.).

Istotnym wzbogaceniem wewnątrz kościołów romańskich były empory. Te otwarte do wnętrza galerie, oddzielone rzędem kolumn od nawy głównej, umieszczone przy ścianie pojawiły się już w rotundach (kaplica zamkowa w Cieszyńcu X/XI w.) i w kościołach jednonawowych (Inowłódz XI w.), również jako łożo w wieży w kościele św. Prokopa w Strzelnie (XII w.) i w Wysocicach. Empory (galerie balkonowe) nad nawami bocznymi wzniesiono w budowlach trójnawowych: w kościele św. Andrzeja w Krakowie (XI/XII w.), Kolegiacie Tum pod Łęczycą (XII w.), w kościele w Kościelcu pod Proszowicami (XIII w.) [Faryna-Paszkiewicz, Zachwatowicz 1956, 1962].

Przykłady rzeźby romańskiej w Polsce to przede wszystkim dzieła towarzyszące architekturze sakralnej: portale, tympanony, głowice i trzony kolumn. Motywem jaki się najczęściej powtarza jest tak zwana 'romańska plecionka', w którą artysta wkomponował motywy roślinne, zwierzęce, rytm figur geometrycznych.

Wśród zachowanych przykładów rzeźby romańskiej szczególną uwagę przyciągają portale – bogato zdobione otwory wejściowe, z kilkoma uskokami ('perspektywiczne'), wzbogacone kolumnami i archiwoltami.

Półkoliste przesklepienie nad drzwiami było wypełnione kamienną tablicą (tympanonem) pokrytym płaskorzeźbami. Wiele z nich to tympanony fundacyjne (kolegiata Tum pod Łęczycą z XII w.), przedstawiające obok wizerunku NMP lub Chrystusa - osobę fundatora budowli wraz z modelem wznoszonego obiektu. Do najciekawszych zachowanych zabytków rzeźby romańskiej zaliczymy: tympanon z portalu w Tumie pod Łęczycą (XII w.), portal z opactwa Olbińskiego we Wrocławiu (XII w.), trzony kolumn kościoła św. Trójcy w Strzelnie (XII w.) [Faryna-Paszkiewicz, Trzeciak 1967, Zachwatowicz 1956, 1962].

Z tego samego okresu co rzeźbiarsko ozdobione kolumny w Strzelnie pochodzą słynne płyty posadzkowe w romańskiej krypcie kościoła w Wiślicy (XII w.), przedstawiające rozmodlone postacie ('Płyty Wiślickie'), ujęte w bordiurę ze splotów roślin-

nych. Dwie, w formie kwadratów, zachowane płyty romańskiej posadzki, zostały wykonane z masy gipsowej mają wymiary 2.5 m x 2,5m. Dekoracja z płytkiego (około cala) rytu została wypełniona czarnym barwnikiem, nad postaciami (po których przechodzono – przecież to płyty posadzki) znajduje się fragment łacińskiego napisu brzmiącego tłumaczeniu na język polski następująco: 'Proszą, aby ich deptać, by do gwiazd mogli się wznieść...'

Należy pamiętać, że w okresie średniowiecza sztuki plastyczne wykorzystywano jako 'literaturę niepiśmiennych' (łac.: 'illiterati litteratura'), służącą celom dydaktycznym, katechizacji wiernych - a nie tylko dekoracji.

Bogate figuralne kompozycje rzeźbiarskie, ozdabiające trzony kolumn w kościele św. Trójcy w Strzelnie (XII w.), przedstawiające cnoty (sprawiedliwość, pokora, odwaga) i grzechy (gniew) – miały być w intencji twórców swoistym moralitetem, wzorem pożądanых cech charakteru i należytego postępowania [Trzeciak 1967].

Wśród znaczących romańskich zabytków rzemiosła artystycznego należy wymienić dwa unikatowe przykłady romańskiej sztuki odlewniczej: drzwi Płockie (XII w.), wykonane z brązu z przeznaczeniem do głównego wejścia do płockiej katedry (od XV wieku znajdują się w Nowogrodzie) oraz drzwi Gnieźnieńskie (XII w.), przedstawiające 18 scen z życia św. Wojciecha (znajdą się w bazylice prymasowskiej w Gnieźnie)⁷.

Nieliczne zachowane przykłady malarstwa ściennego w Polsce, to na przykład późnoromańska polichromia (XIII w.) w bazylice w Czerwińsk nad Wisłą.

Iluminowanych rękopisów zachowało się więcej, wśród nich ewangeliarze, dzieła klasztornych skryptoriów: Ewangeliarz Emmeramski, Sakramentarz tyniecki, Kodeks Pułtuski.

ZNACZENIE ZABYTKÓW ROMAŃSKICH DLA TURYSTYKI

Najwięcej dobrze zachowanych w stanie oryginalnym budowli w stylu romańskim znajduje się na terenach Małopolski, Wielkopolski i Dolnego Śląska, mniej liczne na terenie Mazowsza i Ziemi Kieleckiej i Śląska [Białostocki 2001, Trzeciak 1967].

Cechy regionalne widzimy przede wszystkim w materiale budowlanym: na terenie Małopolski i Śląska dominował piaskowiec i wapień, w Wielkopolsce i na Mazowszu – granit (ram piaskowca używano do celów dekoracyjnych, jako łatwiej poddającego się obróbce). Od XII wieku zaczęto powszechnie używać cegły.

Należy podkreślić, że im znaczniejsza (w hierarchii kościelnej) była to budowla – tym silniej ulegała przekształceniom w kolejnych wiekach. Stąd mamy z okresu romanizmu stosunkowo niewiele okazałych katedr romańskich – zostały wkrótce zastąpione budowlami w stylu gotyckim.

Natomiast stosunkowo najlepiej zachowały się budowle mniej znaczące, uboższe, proste kaplice grodowe i małe kościoły parafialne⁸.

⁷ Drzwi Gnieźnieńskie, unikatowy zabytek romańszczyzny, nazwane są również: 'Drzwi św. Wojciecha', 'Porta Regia' (Drzwi Królewskie), 'Porta Aurea' (Drzwi Złote).

⁸ Na przestrzeni wieków wielkie budowla sakralne i świeckie były niszczone i odbudowywane, lub rozbudowywane i przekształcane zgodnie z panującą modą często po wielokroć (co 100-150 lat). Kolejne historyczne nawarstwienia tej samej budowli są obecnie przedmiotem studiów, badacze mówią wówczas o 'stratygrafii zabytku', rozumianej jako śledzenie nawarstwień epok i stylów. Wiele zabytkowych budowli wielokrotnie przebudowywanych, niosących wyraźne znamiona kolejnych (nowszych) kostiumów stylowych – nie zdradza swoich proveniencji

Obecnie, w sposób ciągły prowadzone badania archeologiczne na ziemiach polskich, prowadzą do odkryć kolejnych świadectw budownictwa z tego okresu na naszych ziemiach. Jednakże bez wątpienia wciąż nasza wiedza o architekturze romańskiej, szczególnie wczesnego okresu ustalania się ustroju feudalnego w Polsce - nie jest pełna i wymaga stałych uzupełnień.

Najwięcej przykładów budowli romańskich na ziemiach Polski zachowało się w Małopolsce, Wielkopolsce i na Dolnym Śląsku.

W oparciu o spuściznę zachowanych obiektów w stylu romańskim (pochodzących z wieków XI-XIII), wytyczono popularne szlaki turystyczne:

- Szlak Romański (część szlaku europejskiego) prowadzony w regionach Małopolskim, Wielkopolskim, Dolnego Śląska, Świętokrzyskim, Śląskim, Opolskim, Łódzkim i Lubuskim.
- Szlak Piastowski (region Wielkopolski i Kujawsko-Pomorski) [polskieszlaki.pl].

Należy podkreślić, że wytyczenie szlaku dla turystyki kulturowej łączy się z szeroko zakrojonym programem edukacyjnym i popularyzatorskim, cyklicznymi wydarzeniami, w tym rekonstrukcyjnymi (np. Weekend na Szlaku Piastowskim).

Gdybyśmy jednak chcieli wyznaczyć kolejne szlaki turystyczne architektury romańskiej w Polsce, posiłkując się z jednej strony podziałem regionalnym, a z drugiej najlepiej zachowanymi i dostępnymi dla turystów budowlami – można zaproponować kilka układów takich wycieczek, w oparciu o zachowane zabytki z tego okresu zaproponowane w tabeli na końcu rozdziału [Tab. 2].

Tabela 1. Orientacyjny podział na style w architekturze i sztuce na ziemiach Polskich (styl, okres trwania)

Styl	Przybliżony okres trwania (wiek)
Przed-romański	IX-X
Romański	XI-XIII
Gotycki	XIII-XVI
Renesans wraz z manieryzmem	XVI-XVII
Barok wraz z rokoko	XVII-XVIII
Klasycyzm wraz z romantyzmem	XVIII-XIX
Eklektyzm wraz z historyzmem	XIX
Secesja	XIX / XX
Modernizm, monumentalizm, funkcjonalizm, ekspresjonizm, Art Deco, totalitaryzm w architekturze i sztuce (socrealizm)	XX (pierwsza połowa)
Postmodernizm	XX (druga połowa)
Style współczesne	XXI

Źródło: opracowanie na podstawie rozproszonych prac różnych autorów [Białostocki 2001, Bogucka 1998, Davies 1999, Dobrowolski 1962, Koch 2017, Mączak 1997, Miłobędzki 1988, Samsonowicz 1992, Trzeciak 1967, Zachwatowicz 1956].

i pierwotnego, wcześniejszego stylu. Stąd bardzo często mamy do czynienia z sensacyjnymi i niespodziewanymi odkryciami w czasie prac archeologicznych lub konserwatorskich [Koch 2017, Trzeciak 1967, Zachwatowicz 1956].

Tabela 2. Wybrane zachowane zabytki architektury romańskiej na ziemiach Polski (układ regionalny)

Region	Zabytki architektury romańskiej stanowiące potencjał dla rozwoju turystyki kulturowej
Mazowiecko-łódzki	Czerwińsk: kościół i klasztor kanoników regularnych z XII w. Płock: katedra z XII w. Tum pod Łęczycą: kolegiata z XII wieku Inowłódz nad Pilicą: kościół św. Idziego z XI w. (rekonstrukcja)
Świętokrzyski	Sandomierz: kościół św. Jakuba z XIII w. Opatów: kolegiata św. Marcina z XII w. Wąchock: kościół i klasztor cystersów z XIII w. Jędrzejów: kościół i klasztor cystersów z XIII w. Sulejów: kościół i klasztor cystersów z XIII w. Koprzywnica: kościół i klasztor cystersów z XIII w. Wiślica: romańska krypta z 'Płytami Wiślickimi' z XII w.
Małopolski	Kraków: rotunda (kaplica grodowa) NMP na Wawelu z X w., kościół św. Andrzeja z XI/XII w., romańska krypta św. Leonarda w katedrze na Wawelu, Kościół św. Wojciecha z XII w., kościół Salwatora na Zwierzyńcu z IX-XII w. Kościelec koło Proszowic: kościół św. Wojciecha z XII w. Wysocice: kościół św. Mikołaja z XII w. Prandocin: kościół św. Jana Chrzciciela z XII w. Tyniec: kościół i klasztor benedyktynów z XI w.
Wielkopolski	Inowrocław: kościół NMP z XII w. Kościelec pod Inowrocławiem: kościół św. Małgorzaty z XII w. Kruszwica: kolegiata św. Św. Piotra i Pawła z XII w. Strzelno: rotunda św. Prokopa z XII w., kościół św. Trójcy z XII w. Mogilno: kościół św. Jana Chrzciciela z XI w. Gniezno: drzwi w katedrze z XII w ('Drzwi Gnieźnieńskie') Giecz: kościół NMP i św. Mikołaja z XII w. Poznań: kościół św. Jana z XIII Konin: słup drogowy z XII w. Stare Miasto pod Koninem: kościół św. Św. Piotra i Pawła z XIII w.
Śląski	Siewierz: kaplica św. Jana z XII w. Cieszyn: rotunda (kaplica grodowa) św. Mikołaja z XI w. Rudy: kościół cysterski z XIII w.
Dolnośląski	Wrocław: portal katedry na Ołbinie z XII w., kościół św. Idziego z XIII w. Trzebnica: kościół pocysterski św. Bartłomieja z XIII w. Kałków: kościół św. Jerzego z XIII w. Wierzbna: kościół NMP z XII w. Strzelin: kościół św. Gotarda z XIII w. Świerzawa: kościół św. św. Jana i Katarzyny z XIII w. Złotoryja: kościół NMP z XIII w.

Źródło: opracowanie na podstawie rozproszonych prac różnych autorów [Białostocki 2001, Bogucka 1998, Bogucka 1999, Dobrowolski 1962, Miłobędzki 1988, Trzeciak 1967, Zachwatowicz 1956].

Ilustracja 5. Mury miejskie Carcassonne (Francja), doskonale zachowane ufortyfikowane średniowieczne miasto (XIII w.), wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO.
Źródło: Fot. Greudin 2005; (GNU Free Documentation Licence, Version 1.2, Public Domain).

Ilustracja 6. Opactwo Le Thoronet (Francja, Prowansja), dawny cysterski klasztor z XII wieku. Fot. Greudin 2003 (GNU Free Documentation Licence, Version 1.2, Public Domain).

Ilustracja 7. Zespół katedralny w Pizie (katedra, baptysterium, campanilla) wzniesiony w XII w. jest uważany za arcydzieło architektury romańskiej, wpisany na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Źródło: Fot. Luca Aless, 2016 (Creative Commons Attribution Share Alike 4.0 International License).

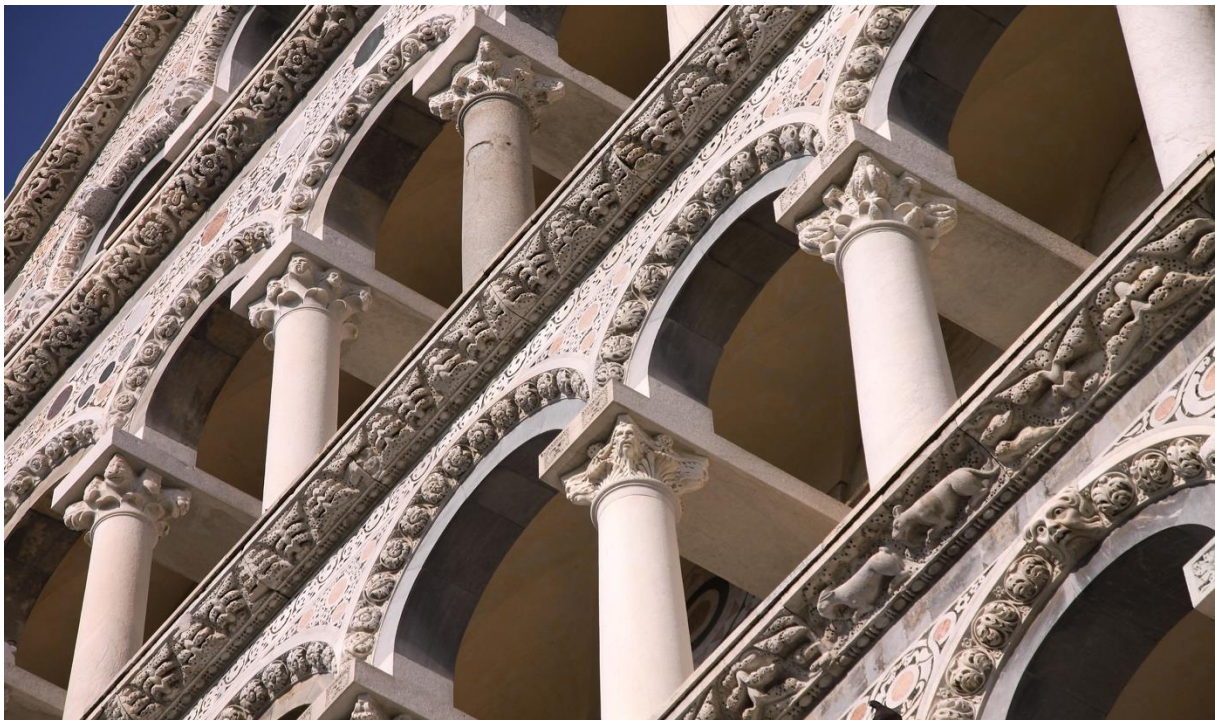

Ilustracja 8. Krzywa Wieża (campanilla) zespół katedralny w Pizie (XII w.), wieża ma blisko 60 m wysokości, średnicę 15 m.
Źródło: Fot. Johann H. Addics, 2005 (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 9. Katedra w Pizie (XII w.). Na pierwszym planie Baptysterium, na drugim – pochyła Campanilla.

Źródło: Fot. Massimo Catarinella, 2006 (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 10. Katedra w Pizie (XII w.). Detal elewacji katedry, arkady z białego marmuru.

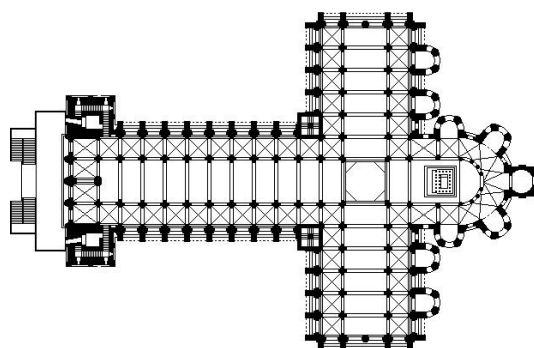
Źródło: Fot. B. Norman, 2009 (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 11. Romańska Katedra w Arles (Francja) z XII wieku. Elewacja zachodnia i portal.
 Źródło: Fot. Hpschaefer, 2006; (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 12. Romańska Katedra w Arles (Francja) z XII wieku. Elewacja zachodnia i portal.
 Źródło: Fot. Hpschaefer, 2006; (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 13, 14. Katedra Santiago di Compostella (Hiszpania), XI w. Wnętrze nawy głównej, widok sklepienia beczkowego oraz schemat planu.
Źródło: Fot. Georges Jansoone, 2006; GNU Free Documentation License (Public Domain).

Ilustracja 15. Średniowieczna katedra w Ely (Anglia). Jej budowę rozpoczęto za panowania Wilhelma Zdobywcy w roku 1083, a ukończono w roku 1375 nadając budowlę wiele gotyckich cech.

Źródło: Fot. Dilliff, 2014 (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 16. Katedra w Ely (Anglia) z XI-XIV wieku. Wnętrze z późniejszymi gotyckimi ostrymi łukami.

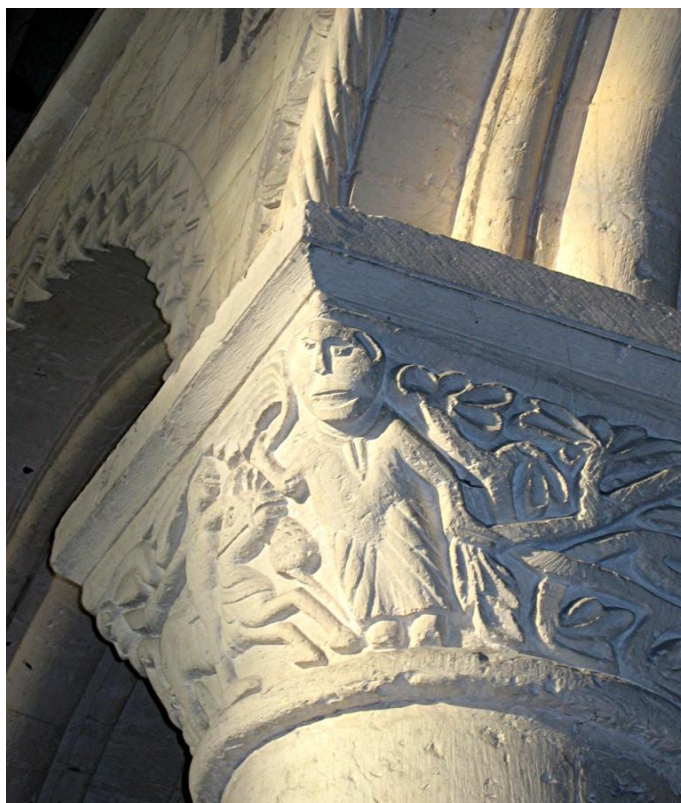
Źródło: Fot. Dilliff, 2014. (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 17. Zamek Tower w Londynie (XI w.), wzniesiony przez Wilhelma Zdobywcę.
Źródło: Fot. Georgios Pazios, 2004; (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 18. Romański most św. Benedykty na Rodanie w Awinionie.
Źródło: Fot. Charles Greenhough 2010; (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 19. Romańska głowica kolumny z kościoła Saint-Georges- de-Boscherville z XI w.
Źródło: Fot. Rotatobot, 2011; (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 20. Rzeźba romańska, głowica podwójnej kolumny, Chrystus myjący stopy ubogim, klasztor Notre Dame -en-Vaux (XII w.).
Źródło: Fot. Vassil, 2007; (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 21. Malowidło ściennie z absydy kościoła w Tautou (Hiszpania), XI/XII wiek.
 Źródło: The York Project: '10 000 Meister Werke der Malerie' DVD-ROM 2005;
 GNU Free Documentation (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 22. Rotunda św. Mikołaja w Cieszynie z XI w. Przykład romańskiej rotundy jednoabsydowej z emporą.

Źródło: Fot. Amandajm, 2012; (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 23. Rotunda św. Prokopa w Strzelnie z XII wieku. Uważana za największą w Polsce romańską świątynię zbudowaną na planie koła.
Fot. Jan Jerszyński, 2005; (Creative Commons Attribution – Share Alike 2.5 Generic).

Ilustracja 24. Romański Kościół NMP w Inowrocławiu z XII wieku.
 Źródło: Fot. Pko, 2004; (Creative Commons Attribution -Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 25. Fasada Kościoła NMP w Inowrocławiu z XII w., jeden z najlepiej zachowanych
 romańskich kościołów w Polsce.
 Źródło: Fot. Artur Zdrojewski 2008; (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 26. Romański Kościół św. Andrzeja w Krakowie (XI/XII w.).
Fot. Slawojar 2004, (Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 27. Kolegiata w Tumie pod Łęczycą, przykład architektury romańskiej z XII w., trójnawowej bazyliki.

Źródło: Fot. Sławomir Milejski, 2012; (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 28. Kościół św. Andrzeja w Szprotawie z XIII w. Przykład późnoromańskiego jednonawowego kościoła parafialnego z półkolistą absydą wzniesionego z cegły.

Źródło: Fot. Maciej Boryna 2015; (Creative Commons Attribution Share Alike 4.0).

Ilustracja 29. Madonna z Goźlic z XII w. Kamienna rzeźba romańska przedstawiająca NMP z Dzieciątkiem na kolanach.

Źródło: Fot. Maciej Szczepańczyk 2009; (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 30. Fragment Drzwi Gnieźnieńskich, Bazylika Prymasowska w Gnieźnie (XII w.).
Źródło: Fot. Tomasz Fedor, 2007 (Creative Commons Attribution Share Alike 2.5 License).

Ilustracja 31. Kielichy Królewskie oraz patera z Trzemeszna (XII w.). Zbiory Muzeum Archidiecezjalnego w Gnieźnie.

Źródło: Fot. Piotrus, 2008 (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 32. Kielich królewski z Trzemeszna (drugi kielich Dąbrówki), srebrny kielich z XII w. Kolekcja Muzeum Archidiecezjalne w Gnieźnie.

Źródło: Fot. Aleksander Przeddziecki, 2007; (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

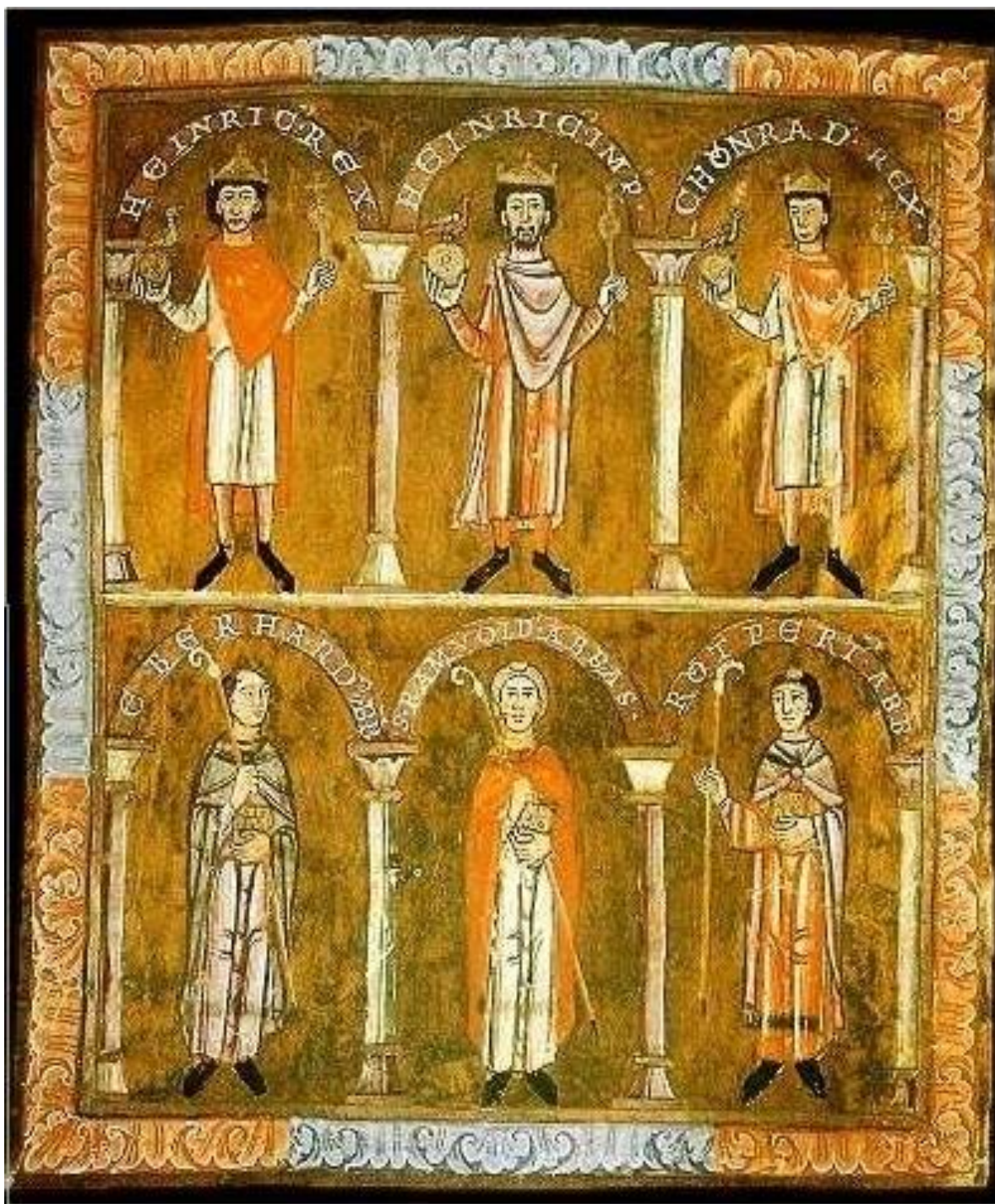
Ilustracja 33. Tympanon z wizerunkami króla Dawida i królowej Batszeby z Trzebnicy z XII w.

Źródło: Fot. A. Bonio 2009 (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 34. Kościół Świętej Trójcy i NMP w Strzelnie – Kolumna cnót. Przykład rzeźby romańskiej z XII w.

Źródło: Fot. Radomil, 2004; (Creative Commons Attribution – Share Alike 3.0 Licence).

Ilustracja 35. Ewangeliarz Emmeramski z XI w (strona 4), pochodzi ze skryptorium klasztoru św. Emmerama w Ratyzbonie (Niemcy), obecnie w zbiorach Biblioteki Kapitulnej Katedry Krakowskiej. Przykładem średniowiecznego manuskryptu, bogato iluminowanego. Źródło: Fot. John Belushi, 2012 (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

Ilustracja 36. Średniowieczny (romański, XII w.) kamienny słup drogowy w Koninie, ustawiony w połowie drogi między Kruszwicą a Kaliszem.

Źródło: Fot. Jan Mehlich 2014; (Creative Commons Attribution Share Alike 4.0 International License).

STYL GOTYCKI

Ilustracja 37. Barbakan w Krakowie (XV w.).

Źródło: Fot. Taxiarchos, 2011 (Creative Commons Attribution Share Alike 3.0 License).

STYL GOTYCKI W EUROPIE

Gotyk był stylem w architekturze, rzeźbie, malarstwie i rzemiośle artystycznym (złotnictwo, kowalstwo artystyczne, ceramika, hafciarstwo, stolarstwo artystyczne), który rozwinął się w okresie dojrzałego i późnego średniowiecza.

Za pierwsze dzieło architektury w stylu gotyckim przyjmuje się wschodni chór w opactwie St Denis pod Paryżem (XII wiek). Sztuka budowniczych francuskich i ich innowacyjne odkrycia konstrukcyjne (sklepienie krzyżowo-żebrowe, przypory i łuki oporowe) rozprzestrzeniła się do innych krajów Europy. Wkrótce była obecna w Anglii (XII w.), Hiszpanii, Skandynawii i Europie Środkowej (XIII w.) [Białostocki 2001, Fletcher 2020, Honour 2002, Watkin 2008].

Stosunkowo niewiele budowli gotyckich powstało we Włoszech (do wyjątków należą katedry w Mediolanie, Florencji, Sienie, Orvieto), tam już od trzeciej dekady XV wieku był obecny nowy kolejny styl w architekturze i sztuce – renesans [Białostocki 2001, Fazio 2013, Fletcher 2020, Koch 2017, Watkin 2008].

Konstrukcja budowli gotyckich (użycie systemu szkieletowego: sklepień krzyżowo-żebrowych, filarów, przypór i łuków oporowych) pozwalała na wznoszenie budowli wysokich, umieszczanie w ścianach zewnętrznych wielkich okien (w tym rozet wypełnionych kompozycją witrażową). Głównymi cechami stylu gotyckiego w architekturze była strzelistość (wertikalność) oraz bogata dekoracja rzeźbiarska i malarska [Białostocki 2001, Honour 2002, Koch 2017, Watkin 2008].

Pozbawienie 'domu Bożego' cech obronności (tak istotnych w okresie romańszczyzny) wiązało się z większym bezpieczeństwem miast i ze zmianą systemu obrony ośrodków osadniczych: od XIII wieku miasta były otaczane solidnymi murami obronnymi [Davies 1999, Koch 2017, Mączak 1997]. W okresie średniowiecza miasta europejskie, pomimo klęsk zarazy i wojen, rozwijały się dynamicznie, możemy stwierdzić, że okrzepła wówczas struktura istniejącej do dzisiaj sieci osadniczej.

W odróżnieniu od wczesnego średniowiecza – w okresie gotyku powstały liczne budowle świeckie, odpowiadając na potrzeby rosnących, coraz ludniejszych miast: ratusze, hale targowe, szpitale i domy opieki, kolegia i uniwersytety, zamki i kamienice mieszczan [Białostocki, Fazio 2013, Fletcher 2020, Honour 2002, Koch 2017, Watkin 2008].

Do najwybitniejszych przykładów sakralnej architektury europejskiej w stylu gotyckim zaliczymy między innymi [Białostocki 2001, Fazio 2013, Fletcher 2020, Honour 2002, Watkin 2008]:

- katedry i kościoły francuskie: w Chartres (XIII w.), w Amiens (XIII w.), katedra Notre Dame w Paryżu (XII/XIV w.), Reims (XIII/XIV w.), Rouen (XIII/XIV w.), kaplica Saint Chapelle w Paryżu (XIII w.),
- katedra św. Wita na Hradczanach, Praga, Czechy (XIII w.),
- katedry angielskie: w Salisbury (XIII w.), York (XIV-XV w.), Wells (XIII w.),
- katedry włoskie: Mediolanie (XIV w.), Orvieto (XIV w.), Florencji (XIII-XIV w.) i Sienie (XIII w.),
- katedra niemiecka w Kolonii (XIV-XIX w.),
- kościoły niemieckie w: Lubece (XV w.) i Straslbundzie (XV w.),
- kościół św. Anny w Wilnie (XV w.) w Polsce (Litwa).

Wśród zabytków świeckich:

- zamek papieski w Awinionie (XIV w.) we Francji,
- ratusz w Leuven (XV w.) w Belgii,
- Palazzo Vecchio (ratusz) we Florencji (XIV w.) we Włoszech,
- Pałac Dożów (ratusz i rezydencja) w Wenecji (XIV-XV w.) we Włoszech,
- Złoty Dom (Ca d'Oro) w Wenecji, pałac kupca weneckiego (XV w.) we Włoszech,
- uniwersytety w: Oxford (XII w.) i Cambridge (XIII w.) w Anglii.

Rzeźba gotycka, podobnie jak romańska, była związana z architekturą sakralną: głowice kolumn, portale, rzeźby figuralne, a od XIV wieku – ołtarze wieloskrzydłowe (tryptyki i poliptyki). Wdzięk rzeźbionych postaci podkreślały przegięcie postaci w kształcie litery 'S' – kontrapost (jednak o innym układzie ciała niż w rzeźbie antycznej). Do najciekawszych dzieł zachowanych zaliczymy tak zwanego w przewodnikach turystycznych 'roześmianego' anioła i inne postacie z portalu katedry w Reims (XIII w.), grobowiec Małgorzaty Brabanckiej (Genua, XIV w.), rzeźby Giovanni Pisano w Padwie (XIV w.) [Białostocki 2001, Honour 2002].

Sztuka gotycka była reprezentowana, podobnie jak w okresie romanizmu, przez witraże, malarstwo ścienne (freski), malarstwo sztalugowe oraz bogato iluminowane manuskrypty. Dominowała tematyka religijna, na wschodzie Europy (prawosławie) powstawały ikony. Postacie przedstawiano hierarchicznie (ważniejsze osoby są większe), często kompozycje uzupełniano złotymi płatkami. Na przełomie XIV i XV wieku pojawił się w sztuce malarskiej krajobraz. Do najwybitniejszych twórców tego okresu zaliczymy włoskiego artystę z XIV wieku - Giotto (Pocałunek Judasza, Oplakiwanie Chrystusa, Zwiastowanie, Życie Marii, Sąd Ostateczny) [Białostocki 2001, Honour 2002].

Do szczytowych osiągnięć malarstwa należy bogato iluminowany manuskrypt powstały na zamówienie Jana księcia de Berry (Les Tres Riches Heures du Duc de Berry), pełny miniatur wykonanych w XV wieku przez artystów niderlandzkich – braci Limbourg [Białostocki 2001, Honour 2002].

STYL GOTYCKI W POLSCE

Styl gotycki w Polsce możemy podzielić (umownie) na trzy fazy: pierwsza: gotyku wczesnego (lata 1250-1300), faza druga: gotyku rozwiniętego (lata 1300-1450) oraz faza trzecia: gotyku późnego (lata 1450-1500) ⁹ [Trzeciak 1967, Zachwatowicz 1956, 1962].

⁹ Naturalnie ta zaproponowana periodyzacja może być przedmiotem sporów, kwestia trudności wyróżnienia poszczególnych okresów stylowych już była wcześniej omówiona i pozostawiona przez autorkę z konkluzją o trudnych do jednoznacznego rozstrzygnięcia kryteriach, ich subiektywności i nieuchronnej uznaniowości. Na przykład Tadeusz Dobrowolski [Dobrowolski 1962] przychylił się do podziału stylu gotyckiego na dwie fazy (wczesna i późna) – mając na uwadze przede wszystkim malarstwo i rzeźbę, podczas kiedy Przemysław Trzeciak [Trzeciak 1967] i Jan Zachwatowicz [Zachwatowicz 1956, 1962] są zwolennikami podziału na trzy fazy stylu gotyckiego (wczesna, dojrzała, późna), biorąc pod uwagę rozwój urbanistyki i budownictwa w tym okresie.